

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Milan Balahura

**Vliv Helsinské skupiny na dodržování
lidských práv na Ukrajině**

Bakalářská práce

Praha 2012

Autor práce: **Milan Balahura**

Vedoucí práce: **PhDr. Slavomír Horák, Ph.D.**

Rok obhajoby: 2012

Bibliografický záznam

Balahura, Milan. *Vliv Helsinské skupiny na dodržování lidských práv na Ukrajině*. Praha, 2012. 39 s. Bakalářská práce (Bc.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií. Katedra ruských a východoevropských studií. Vedoucí diplomové práce PhDr. Slavomír Horák Ph.D..

Abstrakt

Bakalářská práce *Vliv Helsinské skupiny na dodržování lidských práv na Ukrajině* pojednává o historii ukrajinského disentu, především o jeho závěrečné etapě – Ukrajinské Helsinské skupině. Tato organizace vznikla po podepsání Závěrečného aktu Sovětským svazem na Konferenci v Helsinkách a měla za cíl informovat ukrajinské obyvatelstvo a světové společenství o stavu dodržování lidských práv na Ukrajině. Přestože se jednalo o zcela legální občanskou organizaci, byli brzy po založení její členové zatčeni a odsouzeni k mnoha letům pracovních táborů a vyhnanství. Díky silné vůli politických vězňů a díky členům Ukrajinské helsinské skupiny v zahraničí se podařilo i nadále informovat o přestupcích sovětského komunistického režimu proti lidským právům, k jejichž dodržování se zavázal na konferenci v Helsinkách. Také se dařilo informovat světové společenství o stavu politických vězňů v gulazích. A právě díky nátlaku ze strany hlavních představitelů USA a Kanady se podařilo zachránit mnoho životů odsouzených, kteří by jinak skončili na popravišti. Ukrajinská helsinská skupina se stala zcela novou a zároveň závěrečnou etapou v dějinách ukrajinského disentu.

Abstract

This Bachelor thesis discusses the history of Ukrainian dissidents, especially in their final stage known as the Ukrainian Helsinki Group. It focuses on the influence of the Ukrainian Helsinki Group on the observance of human rights in Ukraine. This organization was created after the Soviet Union signed the Final Act of the Conference in Helsinki, and was intended to inform the Ukrainian people and the world community about the human rights situation in Ukraine. Although it was a legal civil organization, soon after its founding all of its members were arrested and imprisoned for many years in labor camps and in exile. Despite this repression, and primarily due to the strong will of the political prisoners and members of the Ukrainian Helsinki Group abroad, this organization managed to continue reporting about the constant human rights violations perpetrated by the Soviet Communist regime. These violations occurred in spite of that fact that they were the very same human rights which the Soviet Union promised to observe and protect at the Helsinki Conference. The Group's members also managed to inform the world community about the status of political prisoners in the gulags. That information, coupled with pressure from the political representatives of the United States and Canada, was instrumental in saving the lives of many prisoners who would have otherwise ended up on the scaffold. The Ukrainian Helsinki Group had become a completely new, yet at the same time the final stage in the history of Ukrainian dissidents as the USSR went through its dissolution.

Klíčová slova

Ukrajina, komunismus, KBSE, Šedesátníci, dissent, Ukrajinská helsinská skupina, Sovětský svaz

Keywords

Ukraine, communism, CSCE, dissent, Helsinki Final Act, Ukrainian Helsinki Group, Soviet Union

Rozsah práce: 67000 znaků (s mezerami)

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval/a samostatně a použil/a jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 17.5.2012

Milan Balahura

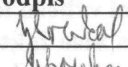

PROJEKT BAKALÁŘSKÉ PRÁCE	
Jméno:	Milan Balahura
E-mail:	milan.balahura@gmail.com
Semestr:	LS
Akademický rok:	2011/2012
Název práce:	Vliv Helsinské skupiny na dodržování lidských práv na Ukrajině
Předpokládaný termín dokončení (semestr, školní rok):	LS 2011/2012
Vedoucí bakalářského semináře:	Doc. PhDr. Jiří Vykoukal CSc.
Vedoucí práce (není povinné):	PhDr. Slavomír Horák Ph.D.
Zdůvodnění výběru tématu práce (5 řádek):	Kombinace více faktorů. Zaprvé jsem se narodil na Ukrajině v rodině Volyňských Čechů. Zadruhé můj tatínek byl jeden ze spoluzakladatelů Národního ruchu na Ukrajině, kvůli tomu byl sledován státní bezpečností. Zatřetí se osobně znám s jedním ze spoluzakladatelů Helsinské skupiny na Ukrajině, jehož pomoci a osobního svědectví bych rád využil pro svou práci. A začtvrté k tomuto tématu mě přivedla současná situace na Ukrajině, kde hrozí, že základní práva občanů nebudou dodržována.
Předpokládaný cíl (5 řádek):	Cílem bakalářské práce je zpracovat a analyzovat zdroje týkající se dějin Ukrajinské helsinské skupiny a popsat vliv Helsinské skupiny na dodržování lidských práv na Ukrajině. Byla tato skupina úspěšná aspoň částečně úspěšná a jaké následky za to nesli její členové? Jakou roli hrála Helsinská skupina v procesu politické transformace Ukrajiny z totalitního sovětského režimu do demokratického státu?
Základní charakteristika tématu (10 řádek):	Ukrajinská Helsinská skupina vznikla 9. listopadu roku 1976. Důvodem pro vznik tohoto spolku bylo podepsání v roce 1975 Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě Sovětským svazem. Jako reakce v důsledku přijetí lidskoprávních závazků a jejich nedodržování státní mocí vznikla na Ukrajině Helsinská skupina. Bylo celkem 10 zakladajících členů, brzy přibývali další. Do roku 1981 se Sovětskému svazu podařilo odsoudit do vyhnanství či gulagů všechny členy skupiny, kteří neemigrovali na Západ. Tím ale činnost organizace neskončila. S pomocí členů v zahraničí se dařilo pravidelně vydávat publikace o stavu politických vězňů. Naopak političtí vězňové úspěšně informovali o svém stavu v zajetí. Ukrajinská helsinská skupina se stala zcela novou a zároveň závěrečnou etapou v dějinách ukrajinského disentu.
Předpokládaná struktura práce (10 řádek):	1. Prehistorie lidsko-právních organizací na Ukrajině 2. Začátky hnutí za dodržování lidských práv na Ukrajině 3. Období Šedesátníků 4. Ukrajinská Helsinská skupina 5. Závěr 6. Literatura
Základní literatura (10 nejdůležitějších titulů):	

1. Alexeyeva Lyudmila, Istorija inakomyslija v SSSR. Novejšyj period, Vilnius – Moskva : Vest', 1992, s. 348
2. Zacharov Borys et. al, Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 1. svazek – Osobnosti, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 203
3. Ovsienko Vasyľ et. al, Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 2. svazek – dokumenty i materialy (9.11.1976-2.7.1977), Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 194
4. Ovsienko Vasyľ et. al, Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 3. svazek – dokumenty i materialy (srpen 1977-10.12.1978), Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 238
5. Ovsienko Vasyľ et. al, Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 4. svazek – dokumenty i materialy (10.12.1978-11.03.1988), Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 254
6. Ukrajinska Helsinska Hrupa 1978-1982 – dokumenty i materialy, Baltimor – Toronto : Smoloskyp, 1983, s. 998
7. Kasjanov Heorhij, Nezhodni – ukrajinska inteligencija v rusi oporu 1960-1980 let, Kyjiv : Lybid', 1995, s. 224

Podpis studenta a datum

18.3.2012

Balahura

Schváleno	Datum	Podpis
Vedoucí bakalářského semináře	14.5.2012	
Garant oboru	14.5.2012	

Obsah

PROHLÁŠENÍ	6
OBSAH	1
ÚVOD	2
1. KAPITOLA – PREHISTORIE LIDSKO-PRÁVNÍCH ORGANIZACÍ NA UKRAJINĚ	4
2. KAPITOLA – ZAČÁTKY Hnutí ZA DODRŽOVÁNÍ LIDSKÝCH PRÁV NA UKRAJINĚ 6	
2.1 ŠEDESÁTŇÍCI – DOBA NADĚJÍ.....	6
2.2 OD ŠEDESÁTŇÍKŮ K HESLINSKĚ SKUPINĚ – SOVĚTSKÁ REALITA	11
3. KAPITOLA – UKRAJINSKÁ HELSINSKÁ SKUPINA	15
ZÁVĚR	28
SUMMARY	30
POUŽITÁ LITERATURA	31

Úvod

Téma své bakalářské práce jsem si vybral na základě vyprávění mých rodičů o zkušenosti s komunistickým režimem a také kvůli současným zvyšujícím se preferencím komunistické strany v České republice. Právě výzkum sovětského komunistického systému je důležitý pro pochopení komunistické ideologie, která řídila celý Východní blok. Winstonu Churchillovi je přisuzován výrok: „Národ, který zapomene svou minulost, nemá budoucnost.“ Když nebudeme dobře znát události, které se staly před několika desítkami let, budeme odsouzeni k opakování stejných chyb. Navíc výzkum historie disidentského hnutí v ČR a ve státech s podobnou minulostí napomáhá rozvoji občanské společnosti ve státě, kde žijeme. Kromě toho osobní příběhy bojovníků za lidská práva a svobody rozvíjejí etické a morální hodnoty národa.

Druhá polovina dvacátého století se nesla v duchu ideologického soupeření mezi státy Západu a Sovětským svazem a jeho spojenci. Jenom přítomnost jaderných zbraní na obou stranách zachránila svět od Třetí světové války. To vedlo k potřebě hledat řešení v mírové spolupráci států s různými sociálně-ekonomickými systémy. Z těchto důvodů 1. srpna roku 1975 33 států Evropy (všechny kromě Albánie), USA a Kanada po dlouhotrvajících debatách a protahováních nakonec podepsaly v hlavním městě Finska Helsinkách Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Tímto dokumentem byly potvrzeny hranice Železné opony, která procházela podél řek Odry a Nisy. Dále se stvrdilo, že Ukrajinská a jiné sovětské socialistické republiky zůstávají součástí Sovětského svazu, který bude do budoucna zastupovat jejich názory. SSSR si také zabezpečilo větší rozvoj spolupráce se Západem v ekonomice, vědě, ochraně životního prostředí a v oblasti vojensko politické. Tyto tři body byly považovány za výrazné vítězství sovětské diplomacie. Výměnou za tyto ústupky ze strany Západu byl Sovětský svaz nucen zachovávat humanitární část dokumentu (tzv. Třetí koš). Týkalo se to především respektování lidských práv a základních svobod včetně svobody smýšlení, svědomí, náboženství nebo přesvědčení a také rovných práv a sebeurčení národů. Právě podepsání Závěrečného aktu vedlo k založení Ukrajinské helsinské skupiny, která se stala zcela novou a zároveň závěrečnou etapou v dějinách ukrajinského disentu.

Cílem předkládané bakalářské práce je zpracovat a analyzovat zdroje týkající se dějin Ukrajinské helsinské skupiny. Pro lepší pochopení této organizace uvádím i analýzu hnutí Šedesátníků a celkově ukrajinského disidentského hnutí. Jelikož se jedná

o práci spíš historiografickou, musel jsem použít pro její zpracování velký počet pramenů, a protože se nejedná o všeobecně známou problematiku, musel jsem několikrát navštívit Ukrajinu, kde mi pro získání zdrojů posloužila především vědecká knihovna Vernadskeho. Jako zdroj pro zpracování této práce posloužilo osobní přátelství s Myroslavem Marynovyčem, který mi několikrát poskytl rozhovor a také mě směřoval v psaní této práce.

Předkládanou seminární práci člením do tří kapitol. V první kapitole se zabývám prehistorií lidsko-právních organizací na Ukrajině a tím, jaké byly historické události, které formovaly ukrajinský disent. V druhé kapitole se zabývám obdobím od počátku vládnutí Nikity Chruščova do podepsání Závěrečného aktu v Helsinkách. První část této kapitoly se zabývá hnutím Šedesátníků, což bylo silné disidentské hnutí, které se stalo předchůdcem Ukrajinské helsinské skupiny. Druhá část kapitoly se věnuje tvrdým reakcím sovětské vlády na šedesátnické hnutí. V poslední kapitole se zaměřuji na Ukrajinskou helsinskou skupinu, na to, jakou roli hrála tato organizace v boji za dodržování lidských práv a jakou roli sehrála při získávání ukrajinské nezávislosti. V závěru uvádím souhrn poznatků, ke kterým jsem v této práci dospěl.

Literatury k tématu není mnoho a je těžko dostupná. V České republice jsem nenašel ani jednu publikaci, která by se věnovala podrobněji tomuto tématu. I na Ukrajině byla příhodná literatura k nalezení pouze v největší vědecké knihovně Kyjeva, což poukazuje na to, že se jedná o velmi okrajové téma i v ukrajinské společnosti. Většina informačních zdrojů k tomuto tématu je značně zatížená současnou ukrajinskou historiografií, proto je potřeba sledovat, zda autor zůstává objektivní. Velkou část této literatury představují primární zdroje, které jsou buď stále nedostupné v archívech Ukrajinské státní bezpečnosti (SBU), nebo jsou to rozhovory s disidenty, dokumenty a materiály disidentských organizací.

1. Kapitola – Prehistorie lidsko-právních organizací na Ukrajině

Abychom lépe porozuměli smyslu Ukrajinské Helsinské skupiny, musíme nejdříve vysvětlit v jakém prostředí toto hnutí vznikalo. Nejdůležitější jsou právě historické události, které formovaly ukrajinský disent.

Ukrajina – stát ve východní Evropě s rozlohou, která ho činí druhým největším na kontinentu, a s obyvatelstvem, které se blíží 46 milionům lidí, je domovem národa, který do roku 1991 představoval jeden z největších národů ve světě bez vlastního suverénního státu. Od roku 1922 se Ukrajina formálně stala součástí Sovětského svazu jako jedna ze svazových republik, čímž se pouze potvrdil status pravobřežní části Ukrajiny, která byla připojena k Rusku ještě v roce 1654. Přestože tato republika měla vlastní vlajku i mnoho práv a svobod deklarovaných v sovětské ústavě, musela ukrajinská vláda vykonávat veškerá nařízení přicházející z Moskvy. Nezávislost byla deklarována pouze na papíře.

Po ustanovení sovětské moci, se většinové zemědělské obyvatelstvo na Ukrajině silně vzpíralo kolektivizaci, což zapříčinilo násilné vystěhování více než 300 tisíc lidí.¹ Během roků 1932–1933 zde byl uměle vytvořen hladomor, který zapříčinil smrt okolo 6 milionů lidí.²³ S pomocí těchto událostí se podařilo sovětské moci dokončit kolektivizaci a zároveň přimět ukrajinské, především venkovské, obyvatelstvo k pokoře. Během těchto let úspěšně proběhla industrializace některých ukrajinských oblastí, což s sebou neslo i proces rusifikace, jelikož většina nového městského obyvatelstva nepřicházela z venkova, ale stěhovala se z jiných oblastí Sovětského svazu.

V letech 1939–1946 se po podepsání paktu Molotov-Ribbentrop do Ukrajinské sovětské socialistické republiky (SSR) připojila západní část Ukrajiny, která v období mezi světovými válkami patřila Polsku, Rumunsku a Československu. Na tomto území byla přítomná silná organizace OUN (Organizace ukrajinských nacionalistů), která byla vytvořena v roce 1920 jako hlavní ukrajinské politické uskupení a kladla si za cíl zajistit nezávislost Ukrajiny. Komunistické vedení si dobře uvědomovalo, že OUN se nespokojí

¹ "Ukrajinskij visnyk", 1974/7–8, Paris – Baltimore – Toronto, s. 39 <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1613/file.pdf> (staženo dne 2.3.2012)

² Tamtéž, s. 26–27

³ V letech 1932–1933 hladomor byl nejen na území Ukrajiny, ale i v Povolží, Jižním Uralu, Západní Sibiři, Kazachstánu či Severním Kavkaze. Když se však podíváme na počty zemřelých v předchozích letech a v letech 1932–33, uvidíme, že právě na území Ukrajiny se jednalo o největší nárůst úmrtnosti.

s tichou tolerancí tehdejšího režimu, a proto v letech 1939–1940 poslalo členy strany ve vedoucích pozicích do vězení. Stejná „čistka“ se odehrála po příchodu Hitlera v roce 1941. Poté se nově vzniklá Ukrajinská povstalecká armáda (UPA) v čele se Stepanem Banderou postavila na ozbrojený odpor vůči Německé říši. Když 2. světová válka skončila, vojáci pokračovali v boji s novým nepřítelem – Sovětským totalitním systémem. Tyto boje pokračovaly až do roku 1954.⁴

Proč se OUN nepodřídila komunistické vládě? Abychom to pochopili, je potřeba vysvětlit, jak vypadal totalitární režim v Sovětském svazu. Podle ukrajinského profesora politologie Boryse Zacharova to byl společensko-politický a kulturně-ideologický systém, který předpokládá:⁵

- Zákonem danou anebo fakticky existující jedinou politickou stranu.
- Ideologii, jenž se zakládá na ozbrojování a která proniká do všech sfér běžného života člověka a společnosti.
- Státní aparát zcela ovládající všechny sdělovací prostředky, které šíří jedinou oficiální ideologii.
- Monopol strany na profesní zaměření jednotlivce a na ekonomické směřování státu.
- Silný státní aparát, který kontroluje, sleduje a potlačuje veškeré protestní hlasy.
- Rozšířený státní teror jako prostředek dosahování cílů.

Sovětské historiografii se podařilo vykreslit bojovníky UPA jako sprosté bandity, kteří rabují, zabíjejí ženy a děti a organizují polské, židovské a české pogromy. Přinejmenším se jedná o velmi subjektivní pohled.⁶ Naopak teror proti partyzánům byl krutý: 88 tisíc lidí bylo odsouzeno: většina musela odcestovat do gulagů se standardním trestem 25 let, někteří byli zastřeleni. Celé vesnice na Západní Ukrajině byly vysídlené „za podporu UPA“, celkový počet takto vysídlených osob dosahoval 203 tisíc.⁷

Nařízení k zahájení hladomoru vydal Josif Stalin, jeho nařízení na území Ukrajiny vykonávali ukrajinští komunisté.

⁴ Alexeyeva Lyudmila, *Istorija inakomyслиja v SSSR. Novejšyj period*, Vilnius – Moskva : Vest', 1992, s. 4–5

⁵ Zacharov Borys, *Narys Istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinі (1956–1987)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2003, s. 12

⁶ U povstalců občas docházelo k excesům i vraždám příslušníků cizích národů, avšak jednalo se o ojedinělé případy, jak to dokázala prokuratura Ukrajiny v 90. letech. Musíme si pamatovat, že zprávy o zvěrstvech bojovníků UPA se často vytvářely uměle. Objevovaly se případy, kdy se pracovníci NKVD přestrojovali za bojovníky a terorizovali obyvatelstvo, což mělo za cíl zdiskreditovat partyzány a zmenšit jejich podporu u venkovního obyvatelstva.

⁷ Kuľchitskij Stanislav, *"Vojeval – no ne veteran, borolsja – no ne borec?"*, Zerkalo nedeli 2002/36, 21.9.2002, s. 20

Po tom, co byly zničeny všechny důležité oddíly UPA v roce 1954, začal boj se Sovětskou mocí nabývat zcela nové podoby. Proces této transformace trval několik let, za tuto dobu vzniklo několik organizací, které se snažily navázat na myšlenku OUN. Tyto tendence potvrzují statistiky ministerstva vnitra: „Za období let 1954–1959 bylo zničeno 183 nacionalistických nebo protisovětských organizací, odsouzeno 1879 lidí, z čehož 245 lidí pocházelo z vrstev inteligence a mládeže.“⁸ V tomto období byl nejdůležitější myšlenkou, která sjednocovala protestující organizace, a to především na západní Ukrajině, suverénní stát – Ukrajina. Právě samostatná Ukrajina byla cílem, pro který bojovala většina ukrajinského disentu. I Ukrajinská Helsinská Skupina měla tuto vizi, i když v té době se to jevilo jako zcela idealistické snění. Většina protestních hnutí ráda tvrdila, že jsou pokračovateli myšlenky, kterou šířilo OUN, a disidenti se často na tuto organizaci odvolávali.

2. Kapitola – Začátky hnutí za dodržování lidských práv na Ukrajině

2.1 ŠEDESATNÍCI – DOBA NADĚJÍ

Po vystoupení Nikity Chruščova na 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) v roce 1956 se začaly na Ukrajině, stejně jako v jiných sovětských republikách, objevovat zárodky disidentského hnutí. Toto hnutí bylo velmi různorodé a jeho účastníci měli často zcela protichůdné cíle. Jedinými sjednocujícími faktory byly reakce vlády: pronásledování, utiskování, různé formy donucování a zákazů. Právě v této době vzniklo hnutí, které mělo za cíl dohlížet na dodržování lidských práv, garantovaných státem. Sovětská ústava za doby Chruščova, stejně tak jako za doby Stalina, obsahovala několik kapitol, které garantovaly svobodu slova, shromažďování, náboženství, jejichž naplnění chtělo toto hnutí dosáhnout. Často se ochránci lidských práv dovolávali mezinárodních smluv: Všeobecné deklarace lidských práv, jež byla ratifikována Valným shromážděním OSN 10. prosince 1948, Mezinárodního paktu o občanských a politických právech schváleného 16. prosince 1966 a také Mezinárodního

⁸ Rusnachenko Anatolij, *Rusnachenko Anatolij, Nacionalno-vyzvol'nyj ruch v Ukrajinі – Dopovidna zapyska Viddilu administratyvnyh orhaniv CK KPU "Pro stan roboty organiv derzhavnoji bezpeky z roku 1959"*, Kyjiv : vydavatelství j. O. Telihiy, 1998, s. 325

paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech, jenž byl ratifikován Sovětským svazem 19. října 1973.⁹

Požadavek na dodržování lidských práv na Ukrajině byl součástí národně osvobozenického hnutí, které propojovalo nároky individuálních práv (občanských, politických, sociálních) s kolektivním právem na národní kulturní identifikaci. Byly zde přítomny také požadavky na obecně demokratické směřování, náboženskou svobodu, práva pracujících a práva na emigraci (týkalo se především židovské menšiny). Protože kulturní a politické požadavky bylo možné formulovat až v případě, že byla zabezpečena základní práva jako svoboda slova a dodržování lidských práv, stala se tato práva základní podmínkou.

Lidé, kteří patřili do disentu a hnutí za dodržování lidských práv, nesdíleli stejný pohled na svět. Někteří tíhli více k racionalismu či ateismu, jiní naopak byli silně věřící. Někteří byli zastánci národního komunismu, jiní autonomie nebo demokracie (pro ně nebyla otázka nezávislosti tak důležitá). A právě takto různorodé lidi sjednocovala touha vyjadřovat své názory, což vedlo k rozšíření necenzurované literatury, tzv. samizdatu. Mezi autory ukrajinské samizdatové literatury lze zařadit Oleksandra Dovženka, Maksyma Ryl'skeho nebo Maksyma Antonenko-Davydovyče, kteří se stali svéráznými duchovními otcí generace, které se říkalo Šedesátníci.

Ukrajinské Šedesátníky nelze spojovat se sovětským hnutím Šedesátníků, kteří přispěli k prohloubení společenské diskuze především v ruské části svazu. Ukrajinské šedesátnické hnutí se skládalo především z inteligence, která měla za cíl zejména boj s rusifikací a snažila se o obnovu ukrajinské národní kultury. Hnutí začínalo v Kyjevě, kde bylo nejaktivnější, ale časem se podařilo rozšířit jej po celé Ukrajině. Někteří historikové se domnívají, že v rámci Šedesátníků existovala skupina lidí, která se snažila o nezávislost Ukrajiny a kulturu používala jako první stupeň pro získání svobody, i když většina vědců tuto myšlenku odmítá s tím, že pro ni neexistují důkazy v literatuře, ani v osobních denících autorů.¹⁰ Hnutí si dokonce získalo sympatie u tehdejší ukrajinské části komunistické strany (KSU), která dokázala působení tohoto hnutí obhájit u sovětské vlády, jež hnutí tolerovala až do roku 1965. Hnutí lze rozdělit na dvě části:

⁹ Zacharov Borys et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 1. svazek – Osobnosti*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 10

¹⁰ Rusnachenko Anatolij, *Nacionalno-vyzvol'nyj ruch v Ukrajinі*, Kyjev : vydavatelství j. O. Telihy, 1998, s. 157

- Politici – vstoupili do hnutí s vizí kariérního růstu v komunistické straně a měli před sebou především politické cíle.
- Umělci – vstoupili do hnutí kvůli literatuře a umění. Většinou nesouhlasili s režimem a snažili se ho napravit.

Po skončení „doby tání“ část Šedesátníků vstoupila do přímé konfrontace s režimem. Když bylo v letech 1963–1965 zakázáno publikovat Šedesátníky na území Sovětského svazu, začala se jejich díla vydávat v samizdatu nebo v ukrajinských časopisech v zahraničí: v Polsku (např. časopis *Naše slovo*), Československu (časopis *Dukla*) a na Západě (vydavatelství *Sučasnist'*). Samizdat zpočátku obsahoval jen krásnou literaturu. Ke změně došlo v letech 1963–1965, když se v samizdatu začíná objevovat politická publicistika. Na začátku se jednalo o anonymní autory, později šla anonymita stranou a od roku 1965 již převládají konkrétní autoři. Stále častěji se publikují protestní dopisy proti státní cenzuře a silicím represím. Lze tvrdit, že právě samizdat byl jedním z nejdůležitějších jednotících faktorů protestující inteligence – generace Šedesátníků.¹¹

Ukrajinský samizdat se zabýval především národnostní otázkou, čímž se značně odlišoval od ruského. To je pravděpodobně hlavní důvod, proč se samizdat rozšiřoval především mezi obyvatelstvem hovořícím ukrajinsky. Ale právě publikace, které se zabývají sociálně-ekonomickými či filosofickými otázkami, od autorů jako Ivan Džuba, Jevhen Sverstjuk, Ivan Svitlyčnyj, Leonid Pljušč, Valentyn Moroz či Vjačeslav Čornovil se považují za nejlepší příklady ukrajinské publicistiky. Jeden z nejpopulárnějších textů samizdatu v letech 1963–1965 byl pamflet „Ohledně procesu s Pohružaľským“, jenž byl napsán Jevhenem Svert'ukem a Ivanem Svitlyčnym. Zabýval se požárem v Kyjevské vědecké knihovně z roku 1964, kde bylo zničeno mnoho starých a velmi cenných knih. Autoři nesouhlasili s oficiální verzí vzniku požáru, tedy že se jednalo o úmyslný útok psychicky labilního pracovníka knihovny. Naopak tvrdili, že jde o další propracovaný útok na ukrajinskou kulturu. „Zničili hladem miliony Ukrajinců v roce 1933, zamordovali nejlepší představitele naší inteligence. Myslí si, že když nám zakážou myslet, tak z nás udělají pokorné otroky... Neutěšujme se frází o nesmrtnosti národa – jeho život záleží pouze na naší schopnosti postavit se za sebe.“¹² Nejznámější prací ukrajinského samizdatu druhé poloviny 60. let byla kniha Ivana Džuby

¹¹ Zacharov Jevgenij, *Dissidentsoje dvizhenije v Ukrajině (1954–1987)*, Ukrajinska Hel'sinska spilka z prav ljudyny <http://helsinki.org.ua/pda/index.php?print=1154698392> (staženo dne 24.4.2012)

¹² Bilokiň Serhij, „*Pozhezhi Kyjivskojii publichnoji biblioteki AN URSR v letech 1964 a 1968*“, *Pamjatky Ukrainy*, 1998/3, s. 145–148

„Internacionalismus či rusifikace?“, jež se stála manifestem Šedesátníků. Tento spis byl dokonce přeložen do několika cizích jazyků, získal uznání mnoha politických stran v zahraničí a jenom na Ukrajině bylo rozšířeno více než tisíc kopií. Džuba v této knize podrobil propracované kritice oficiální koncepci národnostní otázky, především prohlášení komunistické strany o neměnnosti politiky v otázce národů, rovnocenném postavení Ukrajinců a Rusů na Ukrajině a vizi budoucího sjednocení národů při komunismu. Nejpůsobivější jsou kapitoly, které se zabývají procesem rusifikace a jeho destruktivními sociálně psychologickými následky pro ukrajinský národ. Je známo, že tento spis byl populární i mezi nacionálně laděnou částí vládní nomenklatury. Říkalo se, že první tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Ukrajiny Petro Šelest osobně přečetl rukopis Džubovy knihy a přikázal informovat o něm vyšší představitele strany.¹³

Na území Ukrajiny se také rozšířil ruský samizdat. To a také seznámení ruského čtenáře s nejlepšími pracemi ukrajinského samizdatu je velkou zásluhou Leonida Pljušče, který v Kyjevě rozmnožoval rukopisy, jež sám dovezl z Moskvy, a zároveň organizoval překlady ukrajinských spisů, aby je mohl předat disentu v Moskvě a poslat do zahraničí. Díky němu se za hranicemi Ukrajiny rozšířila díla Ivana Džuby, Vjačeslava Čornovola a jiných autorů.¹⁴

Šedesátnické hnutí se podařilo rozšířit po celé Ukrajině, což dokládají i počty zatčených z roku 1972. V západní a východní části země byl totiž uvězněn přibližně stejný počet lidí. Avšak na západní Ukrajině se toto hnutí více hlásilo k národnímu osvobozenectví, kdežto ve východní části převládala témata jako ochrana lidských práv, svoboda náboženství a již méně národní povědomí. Hnutí za ochranu lidských práv, jež převládalo ve velkých, převážně ruskojazyčných městech jako Charkov, Lugansk, Doněck, Černivci nebo Záporoží, lze zařadit do celosovětského hnutí za dodržování lidských práv. I mezi uměleckou částí ukrajinských Šedesátníků a ruskými ochránci lidských práv lze najít několik společných rysů: obě hnutí byla nejvíce tvořena inteligencí, podobala se sociálním postavením účastníků, argumentací požadavků nebo sdělovacími prostředky. Účastníci obou hnutí se znali ještě před tím, než hnutí začala svou existenci a jejich přátelství pokračovalo v mordevských politických táborech, kam se většina příslušníků dostala po roce 1965. Jak tvrdí známá ruská ochránkyně lidských

¹³ Kasjanov Heorhij, *Nezhodni – ukrajinska inteligencija v rusi oporu 1960–1980 let*, Kyjiv : Lybid', 1995, s. 96

¹⁴ Pljušč Leonid, *U karnavali Istoriji – Svidchennja*, Kyjiv : Fakt, 2002, s. 234

práv Ludmila Alexeeva: „Cesta z Ukrajiny do Republiky Mordovie vede přes Moskvu, a proto se rodiny politických vězňů během návštěv a samotní vězni po propuštění zajížděli do Moskvy podívat za rodinami svých kolegů. Touto cestou se také předávaly informace do „Chroniky těkušických sobytij“ (Kronika současných událostí) a následně do zahraničí.“¹⁵ Ukrajínští Šedesátníci také byli součástí moskevského procesu z roku 1968, tzv. Procesu čtyř. K zakladatelům první sovětské asociace ochrany lidských práv I.G. patřili dva obyvatelé Ukrajiny: Leonid Pljušč a Henrich Altunjan, mnoho disidentů také podepsalo jejich memoranda. V Oděse od konce 60. do začátku 70. let fungovala jedna z největších knihoven samizdatu v Sovětském svazu, která byla zorganizována Vjačeslavem Igrunovem a Glibem Pavlovským, již hráli významnou roli v ruském disentu. Ve vězeních ukrajínští disidenti spolu se svými sovětskými kolegy „slavili“ hladovkou památné dny: 10. prosince – Den lidských práv, 5. září – Den červeného teroru a 30. října – Den politických vězňů.¹⁶

Co se týká náboženských hnutí, tak na Ukrajině důležitou roli hrála přítomnost dvou zakázaných velkých církví: Ukrajinské řeckokatolické církve (především na západě) a Ukrajinské autokefální pravoslavné církve (především na východě). Praktikující věřící a kněží těchto dvou církví byli velmi krutým způsobem pronásledováni. Řeckokatolická církev, jenž byla zakázána v roce 1946, se stala katakombní církví a měla mnoho stoupenců především na západní Ukrajině mezi venkovským obyvatelstvem. Pronásledování praktikujících věřících z jiných denominací bylo obdobné jako na území celého Sovětského svazu.¹⁷¹⁸

Ideologický a administrativní tlak na větší část Šedesátníků nezabíral, a proto vláda přistoupila k represím. První vlna zatýkání proběhla v srpnu roku 1965, kdy bylo uvězněno 25 lidí, z toho 7 bylo z Kyjeva. Hlavním důkazním materiálem se stal již dříve zmíněný pamflet „Ohledně procesu s Pohružaľským“. Podle obžaloby všichni obvinění drželi a šířili tento spis. Byl odsouzen i jeden z autorů Ivan Svitlyčnyj, avšak po 8 měsících vězení ho propustili pro nedostatek důkazů.¹⁹ Vláda do konce šedesátých

¹⁵ Alexeyeva Lyudmila, *Istorija inakomyšlja v SSSR. Novejšyj period*, Vilnius – Moskva : Vest', 1992, s. 15

¹⁶ Kasjanov Heorhij, *Nezhodni – ukrajinska inteligencija v rusi oporu 1960–1980 let*, Kyjiv : Lybid', 1995, s. 101

¹⁷ Martyrologija ukrajinskych cerkov (MUC) 1. svazek – Ukrajinska pravoslavna cerkva, Toronto : Smoloskyp, 1987, s. 994–1048

¹⁸ Martyrologija ukrajinskych cerkov (MUC) 2. svazek – Ukrajinska katolicka cerkva, Toronto : Smoloskyp, 1985, s. 74–84

¹⁹ Kvůli jeho zatčení se však vzedmula vlna kritiky a protestů, a právě to bylo pravděpodobně důvodem k jeho propuštění, neboť tehdejší vláda ještě nebyla připravena věznit tak velkou osobnost. Podle historika Rusnačenska zatčení z roku 1965 nebyla nařízena z Moskvy, ale pocházela z pera ukrajinské komunistické vlády.

let nebyla precizní ve své represivní činnosti. Dlouhou dobu tolerovala festivaly Tarase Ševčenka, které se konaly každoročně ve všech velkých městech u jeho sochy. Během těchto akcí disidenti četli svoje manifesty, šířili samizdaty a často zde zaznívala národnostní hesla. V Kyjevě v roce 1967 se vláda pokusila zmařit tento festival, setkala se však s velmi silným mírovým odporem a nakonec byla nucena ustoupit.²⁰

Po první vlně zatýkání až do roku 1971 represe polevily. Rozdílné to bylo pouze u autorů, kteří se nějakým způsobem proslavili na Západě (např. Vjačeslav Čornovil, jehož kniha „Neštěstí z rozumu“ byla publikována na Západě) a pak aktivistů, kteří hlásali protisovětská hesla (především členové Národního frontu). S touto relativní vstřícností se nesetkávali účastníci hnutí, která šířila demokratická hesla nebo hájila lidská práva. Tak v roce 1969 byli odsouzení čtyři lidé z Charkova, protože podpořili dopis adresovaný do Organizace spojených národů, který se týkal nedostatečného dodržování lidských práv v Sovětském svazu. Na rozmezí šedesátých a sedmdesátých let hnutí Šedesátníků dostávalo zcela jasnou organizovanou podobu. V lednu roku 1970 bylo vydáno první číslo samizdatového periodika „Ukrajinský visnyk“, které podávalo velmi přehlednou informaci o protestních hnutích, represích a stavu politických vězňů. Součástí tohoto časopisu byla také díla, která se šířila samizdatem, či různá historická studia o genocidě ukrajinského národa z třicátých let.²¹

2.2 OD ŠEDESÁTNÍKŮ K HESLINSKÉ SKUPINĚ – SOVĚTSKÁ REALITA

Po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy se začíná měnit situace v celém Sovětském svazu. Disent rozvíklával systém, kazil mezinárodní reputaci státu, který nestačil na ekonomický a vojenský vývoj demokratického Západu. Proto v červnu 1971 ÚV KSSS vydal ustanovení „O prostředcích, které budou použity proti nelegálnímu šíření protisovětských a jiných politicky škodlivých materiálů“, ke kterému se brzy přidala s dalšími detailními místními doplněními KSU. Tato druhá vlna zatýkání byla mnohem větších rozměrů než první. V lednu 1972 v Kyjevě, Lvově a v dalších velkých městech Ukrajiny bylo zatčeno okolo 20 nejvýraznějších postav ukrajinského disentu.

²⁰ Rusnachenko Anatolij, *Nacionalno-vyzvol'nyj ruch v Ukrajinі*, Kyjev : vydavatelství j. O. Telihy, 1998, s. 163–167, 474–476

²¹ Kasjanov Heorhij, *Nezhodni – ukrajinska inteligencija v rusi oporu 1960–1980 let*, Kyjiv : Lybid', 1995, s. 114–120

Do konce roku 1972 toto číslo dosáhlo stovky, z toho 89 bylo odsouzeno.²² Mimosoudně byly pronásledovány stovky lidí. Čistky zasáhly nejen stoupence Šedesátníků, ale celkově inteligenci ve městech i na venkově, umělce, stranické pracovníky a státní úředníky. Ve společnosti se rozšířil pocit nebezpečí a nedůvěry kvůli špehování, silné cenzuře a odposlouchávání telefonních hovorů. S tím byla spojená i nová vlna rusifikace. Ukrajina se stala cvičišťem KGB pro nové způsoby boje s disidenty. Uskutečnilo se zde několik neobjasněných vražd (např. Mykoly Zvaryče), poprvé během domovní prohlídky byly podstrčeny drogy. Poprvé byly smyšleny výroky proti zatčeným: za znásilnění, výtržnictví, atd. Podle ukrajinského historika Boryse Zacharova tehdejší Ukrajinská SSR byla svědkem prvního dlouhodobého odsouzení ženy na gulag – Nina Strokata, prvního použití paragrafu 62 (Stat'ja 62) (protisovětská agitace a propaganda) pro odsouzení ženy v důchodovém věku – Oksana Meško (75 let) či prvního odsouzení ženy za to, že pomáhala vysvobodit politického vězně – Rajisa Rudenko. Také se na Ukrajině rozšířilo opětovné odsuzování politických vězňů, kteří se vraceli na svobodu.²³

Společenská atmosféra byla na rozdíl od roku 1965 skeptická. Všichni, kteří nebyli svědky proti zatčeným nebo dávali najevo svou lítost vůči nim, byli propouštěni z práce, vyhazováni z univerzit a uzavíraly se jim jakékoliv možnosti kariérního růstu. Jestliže ukrajinské národní obrození 20. let 20. století bylo rozstříleno, tak obrození 60. let bylo udušeno. Kdo chtěl přežít, musel činit pokání (např. Ivan Dzjuba), jiní museli udávat, psát kompromitující materiály na své nedávné přátele (např. Ivan Drač), někteří nevydrželi vnější tlak a vzali si život, jiní skončili jako alkoholicí a psychicky nejodolnější odešli do „vnitřní emigrace“ (např. Lina Kostenko). Po tak velkém tlaku se disidentská činnost přesunula zpět do ilegality.²⁴

Abychom lépe pochopili povahu komunistického režimu, tak se zde podíváme poněkud detailněji na proměny Ivana Dzjuby a Ivana Drače. Jak již bylo popsáno výše, Ivan Dzjuba byl jednou z předních postav ukrajinského hnutí Šedesátníků. 18. dubna 1972 byl obviněn a následně začalo „zpracování“ vězně. Téměř po roce byl uvězněn, avšak na rozdíl od většiny svých kolegů neputoval do pracovních táborů, ale zůstal v Kyjevě. Důvody najdeme v dokumentech KGB: „KGB při Radě ministrů Ukrajinské

²² Rusnachenko Anatolij, *Nacionalno-vyzvol'nyj ruch v Ukrajinі*, Kyjev : vydavatelství j. O. Telihi, 1998, s. 190

²³ Zacharov Borys, *Narys Istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinі (1956–1987)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2003, s. 103–106

SSR... hlásilo, že odsouzený Dzjuba I. M. z důvodů účelné práce, která byla s ním vykonávána během vyšetřování, přezkoumal své nacionalistické pohledy. Další práce z Dzjubou byla vykonána s cílem převýchovy a přesvědčení o nereálnosti jeho nacionalistických pohledů. Z těchto důvodů k němu byl přidělen speciální zkušený pracovník a vykonána řada rozhovorů s vedením KGB Ukrajinské SSR.²⁵ Dzjubovi byl přidělen „odlehčený režim“ vězení, aby mohl pokračovat v psaní knihy „Tretjoho ne dano“, jenž byla plánována jako popření jeho slavného díla „Internacionalismus či rusifikace?“. Prvními čtenáři měli být právě pracovníci KGB. V říjnu roku 1973 Ivan Dzjuba podal žádost o milost do Parlamentu Ukrajinské SSR, kde připomínal, že je živatelem malého dítěte a že také musí pečovat o svoji maminku.²⁶ V případě Ivana Dzjuby se osobním dopisem ÚV KSSS přimlouval i Oleg Antonov, známý sovětský letecký konstruktér. Komunistické vedení předpokládalo, že Ivan Dzjuba je silnou vůdčí osobností a že jeho „pokání“ způsobí roztržky uvnitř disidentského hnutí na Ukrajině a mezi zahraničními podporovateli. Dzjubovo „pokání“ nemělo velký vliv na nacionalistická hnutí na Ukrajině, avšak pro Ivana Dzjubu život v tehdejší disidentském prostředí nadobro skončil. Po svém propuštění si našel práci v novinách leteckého závodu Antonov. Na konci 80. let s se znovu zapojil do občanských aktivit a dokonce se mu podařilo obnovit intelektuální a morální autoritu.²⁷ Abychom lépe pochopili, k čemu mělo posloužit Dzjubovo „pokání“ uvádím příklad Myroslava Marynovyče (jednoho ze zakladatelů Ukrajinské helsinské skupiny), který vzpomíná na vyšetřovatelova slova během vlastního výslechu z roku 1977: „Vyšetřovatel: „Co vy tu děláte za scény? Dokonce Dzjuba přehodnotil svou pozici. A vy jste jako kdo?“ „Já však nejsem Dzjuba, a proto žádné pokání činit nebudu.“ – odpověděl Marynovyč.“²⁸ V případě Ivana Dzjuby se jedná o unikátní případ síly lidského ducha. Přestože komunistický režim dosáhl svého v případě jeho „pokání“, nepodařilo se mu ho zlomit a získat ho na svou stranu. KGB však v mnoha případech byla úspěšná. Ivan Drač byl zatčen v roce 1966, avšak následně napsal otevřený dopis, kde činil „pokání“ a zřikal se veškerého spojení s disidenty. Poté se vztah režimu k němu výrazně zlepšil. Ve stejném roce se dokonce zúčastnil 19. zasedání OSN v sovětské delegaci. V roce 1976 získal

²⁴ Alexeyeva Lyudmila, *Istorija inakomyслиja v SSSR. Novejšyj period*, Vilnius – Moskva : Vest', 1992, s. 10–15

²⁵ Centrální státní archiv občanských hnutí Ukrajiny, soubor 1, opis 10, ref.č. 1494, s. 109

²⁶ Tamtéž, s. 118

²⁷ Kasjanov Heorhij, *Nezhodni – ukrajinska inteligencija v rusi oporu 1960–1980 let*, Kyjiv : Lybid', 1995, s. 130–132

²⁸ Interview s Myroslavem Marynovyčem, jedním ze zakladatelů UHS, Lviv 11. 2. 2012

státní cenu Tarase Ševčenka za svou sbírku básní.²⁹ Můžeme zde jenom polemizovat nad otázkou, z jakých důvodů nastala ona výrazná proměna ve vztahu k Ivanu Dračovi. Avšak příkladů podobných tomuto najdeme v historii ukrajinského disentu dost, což jenom potvrzuje schopnost sovětského režimu bojovat s lidmi, kteří zastávají jiný než „správný“ názor.

Represe ze strany vlády však nevedly ke kýženému cíli, disidentské hnutí a hnutí za lidská práva se nepodařilo vymýtit. Oběti represí ze začátku 70. let pokračovaly v boji za lidská práva i v pracovních táborech v Mordevské republice či Permské oblasti. Takto popisuje situaci Semen Gluzman: „Dokud naši hlídači – čekisti naplno bojovali s přítomností zimního oblečení a mechanických holicích strojků („Není dovoleno!“), tiší a psychicky vyrovnaní Antonjuk a Horbaľ se obklopovali množstvím knih a časopisů a... psali, psali, psali. Jejich psaníčka zprostředkovávala světově důležitou informaci o lidech v pracovních táborech, o jejich životě. A to byla ničivá zbraň. Desítky, stovky čekistů a jejich donašečů hledali rebely na svobodě, dávali je zavírat do vězení, pracovních táborů či psychiatrických léčeben, ale v tomto pekelném místě, kde nejsou žádné známky svobody a kde panuje silná izolace se vydával samizdat!“³⁰

Politici vězni v pracovních táborech začali bojovat za statut „politického vězně“, aby pro ně byla zrušena povinná práce, dodržení norem výroby a aby dostávali spravedlivou odměnu za odvedenou práci. Požadovali také zrušení omezení korespondence, zlepšení zdravotnické péče, zabezpečení možnosti umělecké činnosti aj. Vláda však zareagovala na tento projekt, který vytvořil vůdce politických vězňů Vjačeslav Čornovil, dalšími represemi, proto v roce 1976 politici vězni přistoupili na různé druhy protestů: stávkovali, drželi hladovky kvůli omezení setkávání, strhávali si cedulky s vlastním příjmením nebo odmítali nosit vězeňský oděv. Kvůli těmto protestům se odsouzení často dostávali na samoty, kde však nepřestávali psát. Více než polovina všech odsouzených držela hladovku, někteří dokonce hladověli déle než polovinu svého trestu (např. Vjačeslav Čornovil, Vasyľ Lisovyj, Vasyľ Stus či Zorjan Popaďuk). O svých plánovaných protestech se disidenti snažili obeznámit Amnesty International či jiné mezinárodní organizace, které bojovaly za dodržování lidských práv. Právě tyto instituce a také státní představitelé Západu, především američtí

²⁹ Kašjanov Heorhij, *Nezhodni – ukrajinska inteligencija v rusi oporu 1960–1980 let*, Kyjiv : Lybid', 1995, s. 113–114

prezidenti Richard Nixon, Jimmy Carter nebo Ronald Reagan, činili nátlak na vládu Sovětského svazu, díky čemuž bylo zachráněno mnoho lidských životů a některé vězně se podařilo dostat na svobodu (např. Leonid Pljušč) výměnou za ruské tajné agenty. Díky morální podpoře ze strany Západu se mnoho vězňů v pracovních táborech stávalo silnými bojovníky za lidská práva, i když ani tentokrát se to neobešlo bez lidských pádů. Objevovaly se případy, kdy disidenti kvůli tlaku KGB přecházeli na stranu komunistického režimu (např. Vasyľ Zacharenko). V tomto případě ale je potřeba dodat, že v pracovních táborech, kde byli političtí vězni, pracovali nejlepší státní agenti.³¹

V pracovních táborech se v boji proti společnému nepříteli, ruskému imperialismu, vyvinula opravdová mezinárodní solidárnost. Na protestních akcích se společně podíleli Ukrajinci, Židé, Arméni, Litevci, Estonci, Lotyšši, Moldavané, Gruzínci a také ruští demokraté. Tato společná zkušenost a vřelé přátelské vztahy pomohly v 80. letech k destrukci "říše zla", i když nesmíme opomíjet, že vliv disentu na zhroutilí Sovětského svazu byl spíše okrajovým faktorem. Největší podíl na zkráse SSSR měly rozpory uvnitř ÚV KSSS a celková ekonomická situace, ale důležitou roli hrál i nátlak představitelů demokratických států (především Kanady a USA) na propuštění politických vězňů.

V 60. letech byl sovětský režim liberálnější a mnohem otevřenější k činnosti některých protestních hnutí, naopak v letech 70. se vládní garnitura zcela uzavřela, prosazovala svou komunistickou linii a lidé, kteří s ní nesouhlasili, museli ustoupit. Znovu se vrátila doba strachu, jež zde byla přítomná během stalinismu. Nikdo si nedokázal představit, že právě v těchto letech se zrodí další výrazné hnutí za lidská práva, které dokáže sjednotit většinu tehdejšího ukrajinského disentu.

3. Kapitola – Ukrajinská Helsinská skupina

Po vlně silných represí po roce 1972 se prakticky všichni aktivní členové protestních hnutí dostali do vězení. Navíc nastupující mladá generace rozuměla, že samizdatová forma boje s režimem se jeví být zastaralou. KGB si toho byla vědomá, všichni se shodovali na tom, že aspoň 10–15 let nebudou muset zasahovat proti ukrajinskému národnímu odboji. KGB ani nejvyšší představitelé Sovětského svazu neočekávali, že už v roce 1976 se může objevit Ukrajinská helsinská skupina (UHS).

³⁰ Hluzman Semen, "Uroky Svitlychnoho" in *Dobrookyj. Spohady pro Ivana Svitlychnoho*, Shevchuk V., et al., Kyjiv : Chas, 1998, s. 478

Disidenti se přesvědčili, že nejlepším způsobem pro boj s totalitním režimem je otevřený boj za lidská práva, která jsou hájena sovětskou ústavou a také řadou mezinárodních smluv, jež Sovětský svaz podepsal. Impulsem pro vznik Helsinských skupin po celém SSSR bylo podepsání Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě.

Vznik Helsinské skupiny byl zapříčiněn dlouhodobou širší diskuzí o lidských právech v celosvětovém měřítku. Již v roce 1946 Rada OSN vytvořila Komisi pro lidská práva a po dvouletých přípravách byla Valným shromážděním OSN v lednu 1948 schválena Všeobecná deklarace lidských práv. Tato deklarace se skládá z preambule a třiceti článků. Již v preambuli stojí, že státy, které deklaraci podepsaly, musí dohlížet na dodržování lidských práv: „Valné shromáždění vyhlašuje tuto Všeobecnou deklaraci lidských práv jakožto společný cíl pro všechny národy a všechny státy za tím účelem, aby se každý jedinec a každý orgán společnosti, maje tuto deklaraci stále na mysli, snažil vyučováním a výchovou rozšířit úctu k těmto právům a svobodám a zajistit postupnými opatřeními vnitrostátními i mezinárodními jejich všeobecné a účinné uznávání a zachovávání jak mezi lidem členských států samých, tak i mezi lidem území, jež jsou pod jeho pravomocí.“³² Pro světové Helsinské hnutí nejdůležitější roli hrál článek 19: „Každý má právo na svobodu přesvědčení a projevu; toto právo nepřipouští, aby někdo trpěl újmu pro své přesvědčení, a zahrnuje právo vyhledávat, přijímat a rozšiřovat informace a myšlenky jakýmikoli prostředky a bez ohledu na hranice.“³³ Je zřejmé, že představitelé Sovětského svazu podepsali tuto deklaraci z politických důvodů a nemělo to za cíl ovlivnit stav lidských práv uvnitř státu. Často se opomíjí, že na Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v Helsinkách šlo především o zachování stávajícího uspořádání v Evropě. Sovětský svaz zaznamenal výrazné diplomatické vítězství ve své snaze o upevnění územních a politických zisků, které se týkaly především uznání existence NDR, sovětských územních zisků v bývalém východním Prusku a nově stanovené hranice mezi Polskem a Německem na řekách Odře a Nise.³⁴ Ale neměla by se opomíjet důležitost třetí části deklarace, která se zabývala oblastí lidských práv, jež ukázala sovětskému disentu, jakým směrem se má vydat.

³¹ *Prisoners of Conscience in the USSR: their Treatment and Conditions*, London : Amnesty International Publications, 1975, s. 89–101

³² Všeobecná deklarace lidských práv Informační centrum OSN v Praze, <http://www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/vseobecna-deklarace-lidskych-prav.pdf> (staženo dne 25.4.2012)

³³ Tamtéž, s. 4

V 60. letech 20. století vznikla myšlenka uspořádání mezinárodní konference, která bude řešit bezpečnostní situaci v Evropě. V roce 1969 se Finsko nabídlo, že uspořádá tuto konferenci ve svém hlavním městě – v Helsinkách. Na konci roku 1971 státy Varšavské smlouvy přijaly pozvánku. Celá konference byla rozdělena do tří fází. První etapa se konala v červenci 1973 v Helsinkách, kde byli přítomní zástupci 33 států Evropy, USA a Kanady. Tato schůze měla za úkol vést diskusi ohledně lidských práv, aby státní představitelé mohli prezentovat svoje pohledy na problematiku bezpečnosti a spolupráce v Evropě. Druhá fáze se uskutečnila v Ženevě v září téhož roku. Úkolem bylo vytvořit závěrečné verze návrhů dokumentů. Tento proces nebyl lehký kvůli odporu ze strany Sovětského bloku, který se nechtěl podřídit požadavkům Západu ohledně dodržování lidských práv. V létě roku 1975 se v Helsinkách konala třetí fáze této konference. Zde byl také podepsán Závěrečný akt – nejdůležitější dokument celé konference, který obsahuje deklaraci deseti zásad řídících vztahy mezi zúčastněnými státy a dále se věnuje záležitostem týkajícím se uplatňování některých z těchto zásad.³⁵

- svrchovaná rovnost, respektování práv vyplývajících ze svrchovanosti
- zdržení se hrozby silou nebo použití síly
- neporušitelnost hranic
- územní celistvost států
- pokojné urovnávání sporů
- nevměšování do vnitřních záležitostí
- respektování lidských práv a základních svobod, včetně svobody smýšlení, svědomí, náboženství nebo přesvědčení
- rovná práva a sebeurčení národů
- spolupráce mezi státy
- poctivé plnění závazků mezinárodního práva

31. července během konference vystoupil Leonid Iljič Brežněv a pronesl tato slova: „Největším dostižením na této konferenci je, že morální a politická snaha bude stvrzená podpisy hlavních představitelů států – účastníků. V současnosti nejdůležitějším úkolem je aplikovat všechny úmluvy do našich legislativ. Předpokládáme, že všechny zde představené státy budou uplatňovat dosažených dohod. Co se týká Sovětského

³⁴ Durman Karel, *Útěk od praporů. Kreml a krize impéria 1964–1991*, Praha : Karolinum, 1998, s. 167

svazu, tak ten bude přesně takto jednat.“³⁶ Ve státních novinách "Izvestija" se také publikovalo celé znění Závěrečného aktu. Sovětská vláda si pochvalovala diplomatické vítězství nad Západem, jelikož se jí podařilo upevnit její politické a územní zisky z 2. světové války. Sovětské vedení si bylo zcela jisté, že má pod kontrolou své občany a nečekalo žádné problémy, když zveřejňovalo přijetí lidsko-právních závazků. Ale to byla chyba, neboť zanedlouho v Sovětském svazu začaly vznikat tzv. Helsinské skupiny (oficiální název zní: Skupina dohlížející na dodržování Helsinských úmluv). 12. května 1976 vznikla Moskevská helsinská skupina, 26. listopadu Litevská, 1. ledna Gruzínská a v dubnu 1977 Arménská.

Ukrajinská helsinská skupina vznikla 9. listopadu 1976 v Konče-Zaspě nedaleko od Kyjeva v domě ukrajinského básníka a žurnalisty Mykoly Rudenka, který byl hlavním iniciátorem této organizace. UHS měla deset zakládajících členů: Mykola Rudenko – předseda skupiny, Oles Berdnyk – známý spisovatel sci-fi literatury, Petro Hryhorenko – stal se představitelem ukrajinské skupiny v Moskvě, Levko Lukjanenko, Oksana Meško, Nina Strokata, Ivan Kandyba, Oleksij Tychyj, Mykola Matusevyč a Myroslav Marynovyč. UHS nebyla vytvořena jako pobočka Moskevské helsinské skupiny, ale naopak měla být samostatnou organizací, i když jejich vzájemná spolupráce byla velmi rozvinuta. Situace pro Ukrajinskou helsinskou skupinu byla velmi komplikovaná vzhledem k tomu, že v Kyjevě nebyly přítomné redakce západních médií. Když se západní žurnalista dostal do Kyjeva, byly jeho kroky neustále sledovány, což znemožňovalo téměř jakoukoli komunikaci mezi disidenty a žurnalisty. Právě proto musely veškeré nezávislé informace z Ukrajiny proudit za hranice Sovětského svazu přes Moskvu. Nejčastěji k tomu sloužili moskevští ochránci lidských práv, kteří následně předávali dokumenty dál na Západ.³⁷

Nejdůležitější osobou pro vznik Helsinské skupiny na Ukrajině byl Mykola Rudenko. Syn horníka, bojoval za Druhé světové války na frontě, byl také stranickým reprezentantem sdružení spisovatelů, využíval všechna privilegia, která mu nabízel tehdejší režim. Ale současně s tím odmítal donášet na své spisovatelské kolegy potýkající se s represemi. Když byl podroben kritice stalinistický režim, Rudenko pochopil, že celý sovětský systém je postaven na špatném základě. Za svou kritiku byl v

³⁵ *The Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe, Aug. 1, 1975*, 14 I.L.M. 1292 (Helsinki Declaration), University of Minnesota – Human Rights Library, <http://www1.umn.edu/humanrts/osce/basics/finact75.htm> (staženo 3.5.2012)

³⁶ "Izvestija" 1. srpna 1975

roce 1974 vyloučen z komunistické strany a v roce 1975 ze sdružení spisovatelů. Od počátku 70. let se začal angažovat v boji za dodržování lidských práv, seznámil se s Andrejem Sacharovem a stal se členem Amnesty International v Sovětském svazu. V dubnu 1975 byl zatčen za svou aktivitu kolem lidských práv, ale díky 30. výročí konce 2. světové války byl omilostněn jako účastník bojových akcí. Když Mykola Rudenko 9. listopadu roku 1976 na tiskové konferenci v Moskvě ohlásil vznik Ukrajinské helsinské skupiny, za pár hodin někdo zaútočil kameny na jeho domov, kde se v tu chvíli nacházely jeho žena a dcera, při čemž jeho dcera byla zraněna. Po příjezdu strážníci odmítli sepsat protokol o této události.³⁸ K tomu bylo vydáno prohlášení Moskevské helsinské skupiny: „Chceme upozornit na nebezpečí užití kriminálních prostředků vůči té organizaci, jejíž vznik a činnost odpovídá znění Závěrečného aktu a proti níž je nemožné použít legitimní soudní cestu. Prosíme proto světové společenství o vyjádření podpory UHS a další sledování její činnosti.“³⁹

„Ukrajina nebyla představena na Helsinské schůzi, proto bereme na vědomí, že podle Dohody o vzniku SSSR z 30. prosince 1922 jsou všechny mezinárodní smlouvy podepsané vládou Sovětského svazu platné také na území Ukrajiny. To znamená, že Deklarace o lidských právech, kterou se mají podepsané státy řídit, je legitimní i pro ukrajinský národ.“⁴⁰ Právě tato slova byla klíčová v první deklaraci Ukrajinské helsinské skupiny, jež se stala programovým prohlášením této organizace. Jako klíčové byly sepsány tyto body:⁴¹

- Rozšiřovat všeobecnou vědomost mezi obyvateli o Deklaraci lidských práv. Usilovat o to, aby se tento dokument stal základem pro vztah mezi člověkem a státem.
- Mír mezi národy nemůže být zabezpečen bez volného mezilidského kontaktu a bez volného sdílení informací. Abychom toho dosáhli je nutno se aktivně podílet na dodržování humanitárních článků Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě.

³⁷ Alexeyeva Lyudmila, *Istorija inakomyслиja v SSSR. Novejšyj period*, Vilnius – Moskva : Vest', 1992, s. 17–18

³⁸ Rudenko Mykola, *Najbilshe dyvo – zhyttja – Spohady*, Kyjiv – Edmonton – Toronto : Takson, 1998, s. 433

³⁹ *Ukrajinskij pravozachysnyj ruch – dokumenty i materialy ukr. Hromadskoj hrupy spryjannja vykonannju helsinskich uhod*, Toronto-Baltimore : Smoloskyp, 1978, s. 10

⁴⁰ Ovsienko Vasyľ et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 2. svazek – dokumenty i materialy (9.11.1976–2.7.1977)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 22

⁴¹ Tamtéž, s. 22–23

- Snažit se o to, aby na mezinárodních konferencích, kde bude diskutováno celkové aplikování Helsinských úmluv, byla Ukrajina reprezentována samostatnou delegací.
- Aby se mohly volně šířit informace a myšlenky, je potřeba vynutit přítomnost akreditovaných představitelů zahraničních médií na území Ukrajiny.

Ukrajinská helsinská skupina se snažila uvědomit národ o jeho právech. Nejen lidi vzdělat, ale také posloužit impulsem, aby občané svých práv využívali. Ale hlavním úkolem bylo hromadění a šíření informací, které se konalo především pomocí memorand. V roce 1976 bylo zveřejněno memorandum, které se stalo jakýmsi programovým prohlášením a během roku 1977 jich bylo publikováno deset. První memorandum UHS se jmenovalo „Vliv Evropské konference na rozvoj povědomí o lidských právech na Ukrajině“. První část pojednává o zásadách, na kterých je postavena UHS. Důležitou roli zde hraje národnostní otázka na Ukrajině. Druhá část přináší odůvodnění, proč se během stalinismu na Ukrajině odehrávala genocida ukrajinského národa. UHS připomíná kolektivizaci a uměle vytvořený hladomor, boje Sovětské vlády s bojovníky UPA a ukrajinskou kulturou. Znovu se aktivisté zamýšlejí nad otázkou osamostatnění Ukrajiny: „Nacionální práva Ukrajiny v rámci Sovětského svazu kvůli zničení principů, jež byly podepsány v Deklaraci o vzniku SSSR, přestala být realitou. Během desetiletí bylo Ukrajincům zdůrazňováno, že nemají žádné nacionální otázky a že jenom největší nepřátelé sovětské vlády mohou přemýšlet o oddělení Ukrajiny od Ruska.“⁴² Ze sovětské ústavy však vyplývá, že snaha o vystoupení ze SSSR není zločinem, ale naopak Ukrajina má na to právo. „V trestním zákoníku Ukrajinské SSR nikde není zmínka o zákazu agitace pro oddělení od Ruska.“⁴³ V trestním zákoníku však existovala „Stat’ja 62“ – o agitaci a propagandě s cílem zničení či oslabení sovětské vlády, právě podle ní byla trestaná většina politických vězňů. To bylo podloženo konkrétními příklady Levka Lukjanenka a Ivana Kandyby, kteří šířili myšlenku ukrajinské nezávislosti, i když přímo proti sovětské vládě neprotestovali. Dalším důležitým bodem druhé části memoranda bylo upozornění, že SSSR se neřídí mezinárodními smlouvami, čímž porušuje svůj zákoník.

⁴² Ovsienko Vasyľ et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 2. svazek – dokumenty i materialy (9.11.1976–2.7.1977)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 37

⁴³ Ovsienko Vasyľ et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 2. svazek – dokumenty i materialy (9.11.1976–2.7.1977)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 38

Ve třetí části prvního memoranda jsou konkrétní příklady protizákonných aktivit KGB či sovětského úřadu. Podle Ukrajinské helsinské skupiny „soudí moc a ne právo“⁴⁴. Ve čtvrté části pojednává o dodržování lidských práv po podepsání Helsinských úmluv. Jsou zde konkrétní případy ukrajinských politických vězňů, kteří byli odsouzeni do pracovních táborů či vězení v Mordovské republice, Permské a Vladimírské oblasti. Jsou zde uvedeny i případy aktivistů, kteří byli posláni do psychiatrických léčeben, kde na nich byly často zkoušeny různé léky a cíleně se ničilo jejich zdraví. V dokumentu také stojí: „Více než rok uplynul od podepsání Helsinských úmluv a pro ukrajinský národ se nic nezměnilo k lepšímu... Prakticky veškerý život je v současnosti kontrolován orgány KGB... Proto vás žádáme o okamžitou reakci na tuto skutečnost.“⁴⁵ Když shrneme první memorandum, tak můžeme říci, že se zde členové hnutí zaměřovali především na národnostní problematiku, i příklady represí pocházející z tohoto prostředí. Není zde například zmínka o porušování lidských práv v sociálně-ekonomické nebo náboženské sféře života.

Druhé memorandum se věnuje převážně účasti Ukrajiny na jednání OBSE v Bělehradě v roce 1977. „Jak je možné, že vyspělý stát s padesátimilionovým obyvatelstvem není zastoupen na jednáních OBSE? To si nikdo z účastníků setkání nevšiml, že tam není zastoupen právoplatný člen OSN?“⁴⁶ Také se zde objevuje doporučení, že Sovětský svaz je potřeba srovnávat s Evropským společenstvím, a ne se Spojenými státy americkými. Podle Ukrajinské helsinské skupiny je SSSR pouhým pokračováním Ruského impéria a takový totalitní stát nemůže dlouho existovat.

Třetí memorandum se zabývá pronásledováním katolíka východního obřadu Josypa Tereliho. Zde je důležité připomenout, že Ukrajinská helsinská skupina byla legální organizací, a proto jakékoli stíhání jejích členů nemělo právní základ. Přitom si všichni aktivisté uvědomovali, že SSSR není státem, který by se řídil právním systémem, a proto čekali, že proti nim zanedlouho budou vedeny výrazné represe. Když o vstupu dvou mladých lidí, kteří se měli stát nejaktivnějšími organizačními členy organizace, Myroslavu Marynovyčovi a Mykolu Matusevyčovi hlásily Radio Free Europe a Voice of America, začal na ně režim činit psychologický nátlak. Pan Marynovyč vzpomíná: „Na mé cestě z práce a do práce mě doprovázelo auto se

⁴⁴ Ovsienko Vasyľ et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 2. svazek – dokumenty i materialy (9.11.1976–2.7.1977)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 40

⁴⁵ Tamtéž, s. 50–51

⁴⁶ Ovsienko Vasyľ et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 2. svazek – dokumenty i materialy (9.11.1976–2.7.1977)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 62

zapnutými světly. Jakoby chtěli naznačit, že mají moc mě kdykoliv nabrat do auta a zavřít do vězení.“⁴⁷ Tlak na účastníky UHS ze strany režimu se projevil okamžitě. Jako příklad může posloužit Myroslav Marynovyč, který před vstupem do UHS pracoval jako technický redaktor v kyjevském vydavatelství Technika. Na konci prosince 1976 ho ředitel podniku zavolal a nabídl mu povýšení a nové pracovní místo, ale k tomu bylo potřeba dvou žádostí: o propuštění a o povýšení. Pan Marynovyč dobře pochopil, kam kroky ředitele směřují, ale obě žádosti podal. O povýšení zde nemohla být ani řeč. Za několik týdnů si ředitel podniku zavolal Marynovyče, dal mu prémii a poděkoval, že nečinil problémy při uvolnění. Následně si Marynovyč několik měsíců nemohl najít práci, neboť existoval příkaz KGB, který zakazoval přijmout tohoto muže do jakékoliv práce. V dubnu si konečně našel práci jako rozlepovač plakátů, ale v den svého nástupu byl zatčen.⁴⁸

Represe proti členům Ukrajinské helsinské skupiny začaly v únoru roku 1977 zatčením Mykoly Rudenka a Oleksije Tycheho. Byli také zadrženi Marynovyč s Matusevyčem, ale následně byli opět propuštěni. Po zatčení Rudenka se předsedou UHS stal Oles Berdnyk a organizace pokračovala ve svých aktivitách. Reakcí na zatčení dvou nejdůležitějších členů UHS se stalo vydání čtvrtého memoranda „O nových represích na Ukrajině proti skupině (Helsinki)“, kde se uvádí, že tato dvě zatčení jsou pouhým počátkem represivní akce proti celé organizaci.⁴⁹

První memorandum vydané pod novým předsedou neslo název „Ukrajina roku 1977“, v pořadí šlo o čtvrté prohlášení UHS. Tento spis byl vlastní iniciativou Olese Berdnyka a nebyl prodiskutován se zbylými členy kvůli probíhajícím raziím a zatýkáním. „Čeho se bojíte iniciátoři výše zmíněných nezákonností a svévole? ptá se autor. – Je to hrdost a otevřenost, s jakou naše skupina vystoupila, jež ukazuje, že její členové nejsou nepřátelé vlády ani revolučních ideálů Nového světa ani ideálů socialismu a komunismu... Nejsme v ilegalitě, což ukazuje, že se nechystáme bourat Sovětský systém... Není nás mnoho, ale tvrdíme, že evoluce je s námi! Proto se ještě jednou pokorně a trpělivě obracíme k vládnoucím kruhům: skončete represe proti čestným lidem, kteří nepřemýšlí jako dogmatici a konzervativci. A právě takoví lidé

⁴⁷ Interview s Myroslavem Marynovyčem, jedním ze zakladatelů UHS, Lviv 11. 2. 2012

⁴⁸ Tamtéž

jsou budoucnosti národa!“⁵⁰ Čtvrté, páté a šesté memorandum jsou místy zcela naivní, často zde zaznívají žádosti, které byly v té době nepředstavitelné a nereálné.

V sedmém memorandu Ukrajinská helsinská skupina uvádí shrnutí své činnosti za čtyři měsíce. Zde organizace obhajuje svou činnost a popisuje uskutečněnou práci. UHS poukazuje, že její působení nebylo nenápadné: „Stovky dopisů a stížností z celé Ukrajiny přišly na adresy členů UHS. I tento údaj vypovídá o rozsahu porušování lidských práv.“⁵¹

Osmé až jedenácté memorandum upozorňují na konkrétní případy politických represí. Jedná se o Vasyľa Lisovoho – Šedesátníka, po jehož uvěznění se celá jeho rodina dostala do nevole režimu a byla na pokraji smrti. Dále Nadiju Svitlyčnou, která byla odsouzená na 4 roky pracovního tábora za protisovětskou činnost (Stat'ja 62) a po propuštění nebyla schopná si najít práci či zapsat se k trvalému bydlišti. Její sedmiletý syn nemohl nastoupit do školy. Prokuratura záměrně vytvořila tuto situaci, aby paní Svitlyčnou mohla znovu obvinít za vyhýbání se trvalému bydlišti, i když úřad její žádosti pravidelně odmítal. V dubnu 1977 zatkli Myroslava Marynovyče a Mykolu Matusyvyče, na základě čehož UHS podala do parlamentu SSSR žádost o jejich propuštění. Několikrát byla zaslána žádost ke všem vládám Západu, aby se postavily na stranu ukrajinských obhájců. Reagovaly pouze USA na Bělehradské konferenci s apelem na Sovětský svaz, aby dodržoval humanitární články Závěrečného aktu. Myroslav Marynovyč na tuto událost vzpomíná: „Byl jsem zrovna u výslechu, když zazvonil telefon. Mému vyšetřovateli zavolal jeho nadřízený a řekl, ať mě po čas Bělehradské konference nechá na pokoji. Vyšetřovatel mi řekl, že se něco děje a že zde je možnost, že mě propustí. Avšak po skončení konference jsem byl odsouzen k tvrdému trestu a naděje byla pohřbena.“⁵²

Dalším důležitým dokumentem se stal společný dokument Moskevské a Ukrajinské helsinské skupiny „Nové represe a nová etapa hnutí za obhajobu lidských práv v SSSR“, který byl sepsán v srpnu 1977. Má pět částí:

1. Jak vznikla Skupina dohlížející na dodržování Helsinských úmluv v SSSR?
2. Čím se zabývaly a zabývají Skupiny dohlížející na dodržování Helsinských úmluv?

⁴⁹ Ovsienko Vasyľ et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 2. svazek – dokumenty i materialy (9.11.1976–2.7.1977)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 68

⁵⁰ Tamtéž, s. 79–80

⁵¹ Tamtéž, s. 91

⁵² Interview s Myroslavem Marynovyčem, jedním ze zakladatelů UHS, Lviv 11. 2. 2012

3. Jakou cenu platí ochránci lidských práv za svou činnost?
4. Nebyl soud, ale pouze odplata
5. Příprava na masové represe

Členové helsinských skupin zde také řeší otázku, zda existuje opozice v Sovětském svazu. „Ano, existuje. Ale pouze potencionální. Aby se tato opozice stala politickou, je potřeba politický program a organizace. A právě té v SSSR není.“⁵³ KGB pronásledovalo už jenom za šíření myšlenek o vytvoření takových organizací. Ochránci lidských práv také tvrdí, že si nečiní nárok stát se politickou opozicí. Lidská práva jsou otázkou především morální.⁵⁴

Po uvěznění základajících členů UHS Rudenka, Tycheho, následně Marynovyče s Matusevyčem (všichni dostali 7–10 let pracovních táborů a 5 let exilu), již práce skupiny nebyla tolik organizována. Klíčovým problémem byla komunikace mezi členy UHS. Stále častěji se v memorandech objevovaly apelace za uvězněné spoluúčastníky. Sovětský režim nedokázal ztišit protestní hlas Ukrajinské helsinské skupiny ani s pomocí tvrdých represivních nástrojů, což pomohlo přesvědčit světové společenství, že tento totalitní režim nemusí být neoblomný. Navíc se státní představitelé přesvědčili, že sovětský režim je protiprávní a nedá se mu důvěřovat.⁵⁵

V prosinci roku 1977 v Černihově zatkli Levka Lukjanenka (následně odsouzen jako nebezpečný recidivista na 10 let za mřížemi a 5 v gulagu), ale i přes všechny represe ze strany vlády Ukrajinská helsinská skupina pokračovala ve své činnosti. Do jejich řad přibývali noví členové (např. baptista Petro Vins, básník Vasyl' Stus a také ženy zatčených disidentů). V roce 1977 se také otevřela první zastupitelství UHS v zahraničí: USA – Petro Hryhorenko (který odjel na Západ na léčení, ale již mu nebylo dovoleno se vrátit) a Francie – Leonid Pljušč (po násilném léčení v psychiatrické léčebně vyhoštěn). To vedlo k rozdělení práce UHS do tří „dimenzí“: na svobodě – účastníci v zahraniční, v zajetí – vězení, pracovní tábory a v zajetí totalitarismu – v SSSR pod pozorným dohledem KGB. Komunikačním bodem pro tyto tři dimenze se stala Moskva. Z gulagů sem pronikaly zápisky politických vězňů, z Kyjeva sem směřoval veškerý pohled z Ukrajiny a přes zahraniční žurnalisty se vše dostávalo do západního světa. Od roku 1978 se UHS rozhodlo změnit svou taktiku. Přestala

⁵³ Ovsienko Vasyl' et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 3. svazek – dokumenty i materialy (srpen 1977–10.12.1978)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 26

⁵⁴ Tamtéž, s. 26–27

vydávat memoranda, ale začala sbírat informace o porušování lidských práv z území celé Ukrajiny a publikovala je v „Informačním bulletinu“. Zde se čtenář mohl dočíst také o aktuálním stavu politických vězňů a o nových represích. Během roku se zveřejnila čtyři vydání.⁵⁶

V roce 1978 Ukrajinská helsinská skupina vyřešila své ideové a organizační otázky ve dvou samizdatových člancích: „Naše úkoly“ a „Hnutí za lidská práva v pozadí ukrajinského národního boje“ (publikována i v anglickém jazyce). Hlavním autorem obou spisů je Mychajlo Horyň, který v této době sice ještě nebyl členem UHS, ale aktivně se podílel na přípravě veškerých dokumentů. Zde je detailně formulována provázanost lidských práv s národnostními právy ukrajinského národa: „Každý, kdo přemýšlí o lidských právech na Ukrajině, se setkává s národnostními právy ukrajinského národa. Národní práva se stala důležitou součástí všeobecných lidských práv národa, který touží po svobodě. A právě z neodlučitelnosti všeobecných a národních lidských práv Ukrajinců vycházela Ukrajinská skupina dohlížející na dodržování Helsinských úmluv“.⁵⁷ Svou pozici UHS detailně vyložila ve své výzvě k výboru OSN ochrany lidských práv a svobod, kde byly popsány některé příklady represí vůči členům skupiny a také zde poprvé zazněl apel na neuznání kroků sovětské vlády, které uskutečňuje proti UHS.⁵⁸

Vrchol boje sovětského režimu s ukrajinskými obhájci lidských práv se odehrál v roce 1979. KGB se nezdráhalo v té době proti aktivistům použít zastrašování, bití, podstrčení nelegálních věcí během domovních prohlídek či vymyšlení kriminálních činů. V březnu tohoto roku se uskutečňuje zatčení druhého předsedy Olese Berdnyka, po němž přebírá předsednictví Oksana Meško. V souvislosti se silnými represemi UHS žádá o pomoc všechny Helsinské skupiny v USA, SSSR a také iniciativy za obhajobu lidských práv v Polsku a Československu. I díky tomu v roce 1980 pravidelně vychází v Anglickém a ukrajinském jazyce periodikum zahraničního zastoupení UHS „Herold represí na Ukrajině“. Na začátku listopadu roku 1979 vychází dokument o pronásledování aktivistů „Lamentace“, kde je podrobně popsána provokace proti Mykole Horbaľovi, který byl zatčen pár dní před tím.

⁵⁵ *Ukrajinska Helsinska Hrupa 1978–1982 – dokumenty i materialy*, Baltimor – Toronto : Smoloskyp, 1983, s. 779–781

⁵⁶ Tamtéž, s. 605–624

⁵⁷ Ovsienko Vasyľ et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 3. svazek – dokumenty i materialy (srpen 1977–10.12.1978)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 172

⁵⁸ Tamtéž, s. 202

Velkou osobností, jež byla členem UHS byl Vasyl' Stus, který byl v říjnu 1980 odsouzen k 10 letům vězení a 5 letům vyhnanství. Tento velký muž už se domů nevrátil. „V roce 1985 byl na Nobelovu cenu za literaturu nominován Vasyl' Stus. Ale Moskva se s ním vypořádala tradičním ruským způsobem: „Není člověka – není problému“. Stusa zničili na samotce v „táboře smrti“ Kučino, protože dobře věděli, že tuto cenu udělují v říjnu každého roku, ale jenom živým.“ V souvislosti s touto událostí skupina politických vězňů z UHS zveřejnila otevřený dopis L. Brežněvovi „Ukažte velkorysost“. Ve stejnou dobu skupina uvězněných z řad Moskevské a Ukrajinské helsinské skupiny publikují otevřený dopis k Madridské konferenci „Odzbrojení – v srdci“.⁵⁹

V roce 1981 byl zatčen Mychajlo Horyň a následně odsouzen na 10 let vězení a 5 let vyhnanství (Stat'ja 62). I přes tyto skutečnosti v letech 1979–1984 do UHS vstupují noví členové. Většinou se jednalo o Ukrajince žijící v zahraničí nebo ve vyhnanství. V Permském táboře v roce 1982 spolu s Horyňovou oficiální žádostí o členství vstupují dva spoluvězni z jiných sovětských republik: Estonec Mart-Olaf Niklus a Litevec Viktoras Pjatkus. Členové UHS pokračují v obhajobě lidských práv i v žaláři. „V roce 1979 z tábora Sosnovka (Mordovie) proniklo „Prohlášení ukrajinského národně-osvobozenického hnutí v otázce ukrajinské samostatnosti“, známé jako „Prohlášení osmnácti vězňů“, kde je podrobně popsán koloniální charakter vlády na Ukrajině.“⁶⁰

V roce 1985 se vlády v Sovětském svazu ujímá Michail Gorbačov. V této době se SSSR nacházelo v hluboké systémové krizi, která se týkala veškerých oblastí života. Gorbačov nebyl prvním, kdo pocítil nutnost reform, avšak byl to on kdo začal „perestrojku“. Začala pomalá liberalizace shora, která přes všechen odpor na různých úrovních vlády, především v silových strukturách, dosáhla regionů s velkým zpožděním. Postupně se začali propouštět političtí vězňové, i když i tento proces zabral několik let.

Po svém návratu na svobodu se disidenti ocitli ve středu společenského života. V roce 1987 byla obnovena činnost Ukrajinské helsinské skupiny, byl vytvořen výbor ochrany politických vězňů, obnoveno vydávání „Ukrajinského visnyku“ atd. Během let 1987–1989 se ukrajinský disent přeformoval na politickou opozici. 7. července 1988

⁵⁹ Zacharov Borys et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 1. svazek – Osobnosti*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 38

⁶⁰ Tamtéž, s. 36

byla Ukrajinská helsinská skupina přeměněna na Ukrajinský helsinský spolek, což již byla organizace s jasnou politickou vizí, kterou deklarovala ve svých ustavujících dokumentech.⁶¹ Disident Ivan Hel' na tyto časy vzpomíná takto: „Už v roce 1988 proběhly první manifesty. 17. září 1989 (50 let od vstupu Sovětských vojsk do Haliče) jsem zorganizoval demonstraci na ochranu Řeckokatolické církve, kde jsem očekával příchod okolo sta tisíc lidí. Ale podle statistik KGB jich tam bylo více než čtvrt milionu a chtěli mě za to soudit. Jenže na Ukrajině se situace vyvíjela takovým způsobem, že to vypadalo, že brzy budeme soudit my je.“⁶² K tomuto kroku ale nikdy nedošlo. Opozice byla schopná získat nezávislost na Sovětském svazu, avšak nebyla schopna výrazně změnit vedení země. V devadesátých letech se změnila státní priority, vyrovnání se s minulostí bylo přesunuto do pozadí, což způsobilo i odchod většiny disidentů z politiky Ukrajiny.

Ukrajinskou helsinskou skupinu lze považovat za jakousi závěrečnou etapu protestního hnutí na Ukrajině v letech 1960–1980. Avšak na Ukrajině je velmi problematické mluvit o souvislém protestním hnutí. Protesty na Ukrajině se konaly v intervalech. Když už se zdálo, že jsou aktivisté potlačeni a že se národ již bude pokorně podrobovat, přišla nová vlna nesouhlasících. Největším příkladem toho je rok 1972, kdy se sovětskému režimu podařilo zcela paralyzovat ukrajinský disent, avšak již o několik let později musela KGB řešit nové případy nepokory ukrajinského obyvatelstva. UHS se od jiných disidentských hnutí lišila ve dvou aspektech:

1. Byla to otevřená občanská organizace, která sice nebyla prorežimní, avšak měla právně podloženou existenci, což bylo od ustanovení sovětské vlády na území Ukrajiny u disidentských skupin zcela nemyslitelné.
2. UHS měla kontakty s analogickými skupinami z jiných sovětských republik. To vedlo k internacionalizaci ochrany občanských a nacionálních práv.

Byl zde patrný zcela nový způsob myšlení účastníků skupiny. UHS zdůrazňovala nutnost používání legálních metod vládnutí, dodržování zákonů a také respektování lidských práv, čímž pochopitelně získala morální převahu nad režimem, jelikož se nestala podzemní či teroristickou organizací. Členové UHS zcela otevřeně uváděli svá jména a adresy, když podepisovali všechny deklarace a dokumenty. UHS také připomněla světovému společenství existenci nesamostatné Ukrajiny. Navzdory

⁶¹ Ovsienko Vasyľ et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod*, 4. svazek – dokumenty i materialy (10.12.1978–11.03.1988), Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 204–215

utlačování nebyla UHS nikdy rozpuštěna, z vězení přicházely zprávy od jejích členů a informace o probíhajících protestech. Velmi důležitou roli hrálo zahraniční zastoupení UHS, které publikovalo několik zpravodajů, v USA působil Helsinský výbor záruk pro Ukrajinu. Navíc vzniklo vydavatelství „Smoloskyp im. V.Symonenka“, které vydávalo veškeré disidentské dokumenty. Díky zahraničnímu zastoupení se část ukrajinského obyvatelstva byla schopná doslechnout o činnosti disidentů s pomocí radiostanic, které šířily tuto informaci navzdory rušičkám.

Nesmíme však úlohu Ukrajinské helsinské skupiny přeceňovat. O činnosti UHS vědělo pouze malé procento z celkového obyvatelstva Ukrajiny. Nejednalo se o masové hnutí, které zasáhlo širší vrstvy společnosti. Jedno je ovšem jisté: UHS mohla začít novou etapu osvobozenického hnutí, avšak okolnosti jí v tom zabránily. Když se na konci osmdesátých let situace v Sovětském svazu změnila, byli to právě členové UHS, kteří byli nejaktivnějšími účastníky protestních událostí, díky nimž Ukrajina nakonec získala nezávislost.

Závěr

Ukrajinskou helsinskou skupinu lze považovat za jakousi závěrečnou etapu protestního hnutí na Ukrajině v letech 1960–1980. Vznikla v roce 1976 jako reakce na podepsání Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. V tehdejší Sovětském svazu se jednalo o překvapivou událost z několika důvodů:

1. V 70. letech byl velmi silný a účinný tlak ze strany vlády s cílem potlačit jakoukoli protestující myšlenku proti komunistickému zřízení.
2. Většina ukrajinské protestující inteligence byla vězněna v pracovních táborech nebo musela přebývat ve vyhnanství daleko od svého domova.
3. Vedení Sovětského svazu nečekalo, že Třetí koš Závěrečného aktu je schopen nabídnout potenciál pro zorganizování nové protestující síly.

I přes strach, který panoval v tehdejší ukrajinské společnosti, se deseti odvážným lidem podařilo založit Ukrajinskou helsinskou skupinu. Měla být impulsem pro společnost, aby každý občan začal vymáhat svá práva a zajímat se o stav jejich dodržování. UHS shromažďovala nezákonné praktiky státu a šířila je ve společnosti s pomocí memorand či periodik v SSSR a v zahraničí.

⁶² Interview s Ivanem Helem, ukrajinským disidentem, Lviv 14. 8. 1997

V 90. letech se v ukrajinské společnosti vedla polemika o důležitosti Ukrajinské helsinské skupiny. Přestože UHS zasáhla velice malou vrstvu ukrajinské společnosti a o jejích aktivitách vědělo maximálně několik tisíc zasvěcenců, hrála důležitou roli pro nátlak na Sovětský režim ze strany Západu. Ještě důležitější roli hrála UHS na konci 80. let, kdy se většina jejích členů podílela na protestních událostech, které vedly k nezávislosti Ukrajiny. V současnosti o důležitosti UHS vypovídá i špatná dostupnost literatury o této organizaci. Jakou roli hrála UHS v 70. –80. letech? Na tuto otázku odpovím slovy jednoho ze zakladatelů této organizace: „Když jsem si nedávno četl naše dokumenty, tak jsem si znovu uvědomil, jak jsme byli tehdy naivní. V memorandech se často objevuje nátlak na sovětský režim, ale komunisté se nám mohli vysmívat, protože oni představovali moc, ne nějaká jejich Ústava.“⁶³

Samotný vznik Ukrajinské helsinské skupiny představuje velký čin ukrajinské společnosti. Dá se říct, že UHS se nepodařilo dosáhnout výrazných úspěchů v dodržování lidských práv na Ukrajině, avšak samotný vznik UHS hrál velice důležitou roli v tehdejší historii Ukrajiny, neboť dával nespokojeným lidem naději a ukazoval Západním státům, že v Sovětském svazu jsou lidé, kteří se nehodlají podříditi komunistické „svévůli“.

⁶³ Interview s Myroslavem Marynovyčem, jedním ze zakladatelů UHS, Lviv 11. 2. 2012

Summary

This Bachelor thesis discusses the history of Ukrainian dissidents, especially in their final stage known as the Ukrainian Helsinki Group. It focuses on the influence of the Ukrainian Helsinki Group on the observance of human rights in Ukraine. This organization was created after the Soviet Union signed the Final Act of the Conference in Helsinki, and was intended to inform the Ukrainian people and the world community about the human rights situation in Ukraine. Although it was a legal civil organization, soon after its founding all of its members were arrested and imprisoned for many years in labor camps and in exile. Despite this repression, and primarily due to the strong will of the political prisoners and members of the Ukrainian Helsinki Group abroad, this organization managed to continue reporting about the constant human rights violations perpetrated by the Soviet Communist regime. These violations occurred in spite of that fact that they were the very same human rights which the Soviet Union promised to observe and protect at the Helsinki Conference. The Group's members also managed to inform the world community about the status of political prisoners in the gulags. That information, coupled with pressure from the political representatives of the United States and Canada, was instrumental in saving the lives of many prisoners who would have otherwise ended up on the scaffold. The Ukrainian Helsinki Group had become a completely new, yet at the same time the final stage in the history of Ukrainian dissidents as the USSR went through its dissolution.

Použitá literatura

- Alexeyeva Lyudmila, *Istorija inakomyслиja v SSSR. Novejšyj period*, Vilnius – Moskva : Vest', 1992, s. 348
- Bilokiň Serhij, "Pozhezhi Kyjivskoji publichnoji biblioteki AN URSSR v letech 1964 a 1968", *Pamjatky Ukrajiny*, 1998/3, s. 145–148
- Durman Karel, *Útěk od praporů. Kreml a krize impéria 1964–1991*, Praha : Karolinum, 1998, s. 531
- Hluzman Semen, "Uroky Svitlychnoho" in *Dobrookyj. Spohady pro Ivana Svitlychnoho*, Shevchuk V., et al., Kyjiv : Chas, 1998, s. 477–497
- "Izvestija" 1. srpna 1975
- Kasjanov Heorhij, *Nezhodni – ukrajinska inteligencija v rusi oporu 1960–1980 let*, Kyjiv : Lybid', 1995, s. 224
- Kuľchitskij Stanislav, "Vojeval – no ne veteran, borolsja – no ne borec?", *Zerkalo nedeli* 2002/36, 21.9.2002, s. 20
- *Martyrologija ukrajinskykh cerkov (MUC) 1. svazek – Ukrajinska pravoslavna cerkva*, Toronto : Smoloskyp, 1987, s. 1207
- *Martyrologija ukrajinskykh cerkov (MUC) 2. svazek – Ukrajinska katolicka cerkva*, Toronto : Smoloskyp, 1985, s. 838
- Ovsienko Vasyľ et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 2. svazek – dokumenty i materialy (9.11.1976–2.7.1977)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 194
- Ovsienko Vasyľ et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 3. svazek – dokumenty i materialy (srpen 1977–10.12.1978)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 238
- Ovsienko Vasyľ et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, 4. svazek – dokumenty i materialy (10.12.1978–11.03.1988)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 254
- Pljušč Leonid, *U karnavali Istoriji – Svidchennja*, Kyjiv : Fakt, 2002, s. 632
- *Prisoners of Conscience in the USSR: their Treatment and Conditions*, London : Amnesty International Publications, 1975, s. 217
- Rudenko Mykola, *Najbilshe dyvo – zhyttja – Spohady*, Kyjiv – Edmonton – Toronto : Takson, 1998, s. 559
- Rusnachenko Anatolij, *Rusnachenko Anatolij, Nacionalno-vyzvol'nyj ruch v Ukrajinì – Dopovidna zapyska Viddilu administratyvnych orhaniv CK KPU "Pro stan roboty organiv derzhavnoji bezpeky z roku 1959"*, Kyjiv : vydavatelství j. O. Telihi, 1998, s. 720
- Rusnachenko Anatolij, *Nacionalno-vyzvol'nyj ruch v Ukrajinì*, Kyjev : vydavatelství j. O. Telihi, 1998, s. 720
- *The Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe, Aug. 1, 1975*, 14 I.L.M. 1292 (Helsinki Declaration), University of Minnesota – Human Rights Library, <http://www1.umn.edu/humanrts/osce/basics/finact75.htm> (staženo 3.5.2012)
- "Ukrajinskij visnyk", 1974/7–8, Paris – Baltimore – Toronto, s. 152 <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1613/file.pdf> (staženo dne 2.3.2012)
- *Ukrajinska Helsinska Hrupa 1978–1982 – dokumenty i materialy*, Baltimor – Toronto : Smoloskyp, 1983, s. 998

- *Ukrajinskýj pravozachysnyj ruch – dokumenty i materialy ukr. Hromadskojj hrupy spryjannja vykonannju helsinskich uhod*, Toronto-Baltimore : Smoloskyp, 1978, s. 478
- *Všeobecná deklarace lidských práv Informační centrum OSN v Praze*, <http://www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/vseobecna-deklarace-lidskych-prav.pdf> (staženo dne 25.4.2012)
- Zacharov Borys, *Narys Istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajině (1956–1987)*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2003, s. 144
- Zacharov Borys et. al, *Ukrajinska Hromadska hrupa spryjannja Helsinskich uhod, I. svazek – Osobnosti*, Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv : Folio, 2001, s. 203
- Zacharov Jevgenij, *Dissidentsoje dvizhenije v Ukrajině (1954–1987)*, Ukrajinska Hel'sinska spilka z prav ljudyny <http://helsinki.org.ua/pda/index.php?print=1154698392> (staženo dne 24.4.2012)
- Interview s *Myroslavem Marynovyčem*, jedním ze zakladatelů UHS, Lviv 11. 2. 2012
- Interview s *Ivanem Helem*, ukrajinským disidentem, Lviv 14. 8. 1997